

Civilizačně nekompetentní? Kultura české společnosti 90. let v paměti západních expatriantů

TOMÁŠ RAZÍM*

Civilizationally Incompetent? The Culture of Czech Society in the 1990s in the Memory of Western Expatriates

Abstract: The so-called Velvet Revolution started a new “transformation” period of Czech history. There seemed to be a general agreement that the main goal was the “return to Europe”, assimilation to the West after more than 40 years of different historical development. That was not only a political and economic, but also a cultural and civilizational process. Theories about post-socialist societies with distorted values tried to explain why the westernizing process was taking longer than expected. This article confronts the theory of Polish sociologist Piotr Sztompka with oral history interviews conducted with Western expatriates who came to Czechoslovakia in early 1990s. Although daily interaction with Czech society brought them many disenchantments, the narrators generally perceived those simply as cultural differences, not as signs of civilizational incompetence. Some of the differences even led them to settle down in the Czech Republic. The most prominent social phenomena which the narrators classify altogether negatively are xenophobia and racism which in their view still prevail in Czech society, albeit less pronounced.

Keywords: transformation; Czech society; oral history; expatriates; 1990s

DOI: 10.14712/23363525.2023.21

Úvod

Pád železné opony v roce 1989 a následná demokratizace postkomunistických států vyvolaly erupci nových teorií a prognóz ohledně budoucího vývoje zemí někdejšího východního bloku a vlivu těchto procesů na zbytek světa. Společenské elity na Západě i jejich nové protějšky z někdejšího východního bloku se zdály být ve shodě na tom, že liberální demokracie a kapitalismus představují nejvyšší vývojový stupeň lidstva. Považovalo se za samozřejmé, že státy střední a východní Evropy budou po ukončení diktatury komunistických stran usilovat o to, aby se zařadily po bok vyspělých západních demokracií – tento cíl si ostatně budoucí porevoluční elity vytkly již v průběhu 80. let [*Dienstbier 1990*]. Konkrétní postup, jak toho dosáhnout, se mohl lišit, o výsledku tohoto procesu, který se označoval jako tranzice, se však nepochybovalo. Hovořilo se o dohánění Západu [*Habermas 1990*], o návratu na „správnou“ cestu dějinného vývoje [*Berend 1996; Kornai 2006*], o proměnu v „normální“ země [*Shleifer – Treisman 2014*], o imitaci západních vzorů [*Krastev – Holmes 2018*] a samozřejmě o „návratu do Evropy“ [*Garton Ash 1991: 123; Křen 2019: 53, 95; Zarycki 2016: 28*].

* Mgr. et Mgr. Tomáš Razím, doktorand oboru Soudobé evropské kulturní dějiny, Fakulta humanitních studií Univerzity Karlovy, Pátkova 2137/5, 182 00 Praha 8. E-mail: razim.tomas@gmail.com

Pozorovatelé, komentátoři i protagonisté tohoto procesu, který se postupně přeměnil z tranzice na transformaci¹, rozlišovali různé dimenze proměny postkomunistických zemí, které se nejlépe dají shrnout do tří následujících: ústavně-právní, ekonomické a společensko-kulturní [Musil 1992]. První dvě spočívaly v implementaci formálních institucí, které se skutečně daly okopírovat podle západního vzoru během několika měsíců či let – byť pouze do jisté míry, jelikož rozsah transformace a některé její výzvy (např. obnovení soukromého vlastnictví) byly zcela bezprecedentní [Offe 1991]. Společenské návyky a kulturní vzorce však vyžadují větší trpělivost a dosažení hlubších změn nelze očekávat dříve než za několik generací [Bugarcic – Berend 2015; Dahrendorf 1991; Fibich 1996].

Myšlenka dohánění společenské a kulturní úrovně Západu vyvstává z představy civilizační zaostalosti Východu, která byla v západní Evropě pěstována od přelomu 18. a 19. století.² Vzniklá představa Východu definovaného v termínech nedostatku a opoždění (*lack and lag*) se uchytila i ve střední a východní Evropě, kde vedla k potřebě dohánět „zmeškaný“ vývoj, dostat se na ten vývojový stupeň, na kterém už tamní společnost měla za „správných okolností“ dávno být [Todorova 2018: 19; 37]. Jisté oživení zaznamenal tento názor v průběhu 80. a 90. let 20. století, kdy se pod různými názvy objevilo hned několik teorií tzv. „postkomunistického syndromu“ [Kličperová-Baker 1999: 5], kterými chtěli autoři pocházející převážně ze středo- a východoevropských zemí vysvětlit a pomoci překonat společenské a kulturní jevy, které vnímali jako nedostatky a neřesti svých krajanů ve srovnání s jejich západními protějšky [Zarycki 2016: 29]. Jednou z nich byla i teorie civilizační nekompetence polského sociologa Piotra Sztompky [1993], o níž se opírá tato studie.

Mnozí autoři těchto teorií měli zkušenost se životem na Západě, což je v jejich očích mohlo stavět do pozice jakýchsi arbitrů, hodnotitelů kulturní vyspělosti společností na obou stranách železné opony. V podobné pozici se nacházeli také cizinci ze západních zemí, kteří využili zhroucení východního bloku a uvolnění podmínek pro vycestování do dlouho uzavřené, „neznámé“ části světa a usídlili se v transformujících se státech střední a východní Evropy. Jak tito cizinci vnímali kulturní a společenské odlišnosti hostitelské země ve srovnání s jejich vlastí? Nakolik jejich vzpomínky zapadají do teorie civilizační nekompetence postkomunistických společností? A jakým jevům přikládají tito expatrianti ve svých vzpomínkách největší váhu?

Kromě několika vzpomínkových publikací [Baker 2021; Deitch 2018; Emery 2010; Kocábová 2009; Levy 1991; Lytle 1995; Morgan 2009; Skilling 2001; Wilson – Machovec – Riedel 2011] není tato problematika dosud nijak zpracována. Existují publikace, které se věnují přistěhovalcům ze Západu před rokem 1989 [Břach 1997; Geaney 2013; Mašková 2013; Nnaji 2018; Olšáková 2007; Vidomus 2017], avšak vlna příchozích, která se spustila po událostech roku 1989, zůstává historickým výzkumem dosud opomíjena. Přitom právě západní expatrianti mohou nabídnout interpretaci polistopadového vývoje, která se v mnohém může lišit od domácího, českého narativu. Pokud bylo skutečně ambicí české

¹ Tranzice předpokládá konkrétní podobu cílového stavu, tedy západní liberální demokracii a kapitalismus. Transformace znamená hlubokou proměnu s otevřeným koncem. Definice obou termínů jsou rozličné, takto je předkládají např. Burawoy a Verdery [1999: 16].

² Larry Wolff [1994: 4] datuje „vynález“ východní Evropy na konec 18. století, zatímco Ezequiel Adamovsky [2005: 592–594] namítá, že existenci diskursu o východní Evropě lze sledovat až v 19. století, do té doby se jednalo spíše o nahodilé a vágní odkazy jednotlivců.

společnosti dostat se po dekadách mezinárodní (téměř) izolace na Západ, tedy začlenit se do západního civilizačního okruhu, málokdo má lepší předpoklady k hodnocení takového vývoje než právě expatrianti ze západních zemí.³

Za účelem zkoumání tohoto fenoménu jsem dosud uskutečnil rozhovory s 13 expatrianty ze zemí Západu, kteří přicestovali do Československa počátkem 90. let. Rozhovory proběhly metodou orální historie, jejich hlavní těžiště tedy spočívalo ve vlastním životopisném vyprávění narátorů. Rozhovory byly vedeny v rámci širšího výzkumu zaměřeného na život západních expatriantů v českých zemích v 90. letech a narátoři nebyli konfrontováni s teorií civilizační nekompetence ani dotazováni přímo na její konkrétní projevy. Přesto se však v rozhovorech vyskytly mnohé vzpomínky, které s tímto fenoménem úzce souvisí.

Na následujících stránkách se vyskytují úryvky ze 17 rozhovorů, které byly uskutečněny s 11 narátory v průběhu 14 měsíců. Šest narátorů je původem z USA, dva z Itálie a po jednom z Kanady, Německa a Velké Británie. Jedná se o devět mužů a dvě ženy. Šest z nich strávilo 90. léta v Praze, ostatní na jiných místech České republiky. S výjimkou jednoho všichni dosud žijí v České republice, jejich pohled se proto bude dozajista lišit od pohledu lidí, které tato země neoslovila natolik, aby se zde usadili natrvalo. Nicméně výhodou tohoto subjektivního zkusení je dlouhodobější a hlubší znalost české společnosti a kultury než v případě cizinců, kteří se v této zemi zdrželi pouze na kratší dobu.

Dalším kritériem pro výběr narátorů bylo, aby v 90. letech (a případně i později) pracovníně působili v oblasti vzdělávání. I v tomto ohledu se samozřejmě jejich zkušenosti budou lišit od západních cizinců, kteří do Československa přijížděli jako vyslanci nadnárodních společností nebo mezinárodních organizací. Všichni narátoři pracovali jako učitelé svých rodných jazyků, pět z nich současně vyučovalo realie svých rodných zemí a jeden působil také jako školní knihovník. Působili na základních (2 narátoři), středních (6) i vysokých školách (7), v soukromých jazykových školách (7) a na Státní jazykové škole (3).⁴ Všichni bez výjimky také vyučovali svůj rodný jazyk soukromě.

Doplňující zdroj informací představují dobová periodika vydávaná expatrianty: *Prognosis* [1991–1994] a *The Prague Post* [1991–2013]. Obě periodika se soustředovala především na Prahu a její americkou komunitu, zatímco další české a slovenské regiony a cizince z jiných zemí do značné míry opomíjela. Přesto však poskytují unikátní pohled „expatů“ na porevoluční dění v Československu, kromě politického a hospodářského zpravodajství věnují pozornost také kulturním a společenským fenoménům (především *Prognosis*). Cenný zdroj informací představují hlavně sloupky, komentáře a dopisy čtenářů, které odrážejí postavení západních cizinců v české společnosti a jejich pohled na probíhající transformaci.

Teorie civilizační nekompetence

Teorii civilizační nekompetence zformuloval Piotr Sztompka v roce 1993 a dal jí podtitul „past postkomunistických společností“. Sztompka se v úvodu článku táže, proč je

³ Snad jedinou srovnatelnou sociální skupinou jsou v tomto ohledu čeští „západní“ (re)emigranti, jejichž postavení ve většinové české společnosti rozpracoval v několika dílčích studiích Zdeněk R. Nešpor [2002; 2003; 2005a; 2005b].

⁴ Narátoři svá působiště samozřejmě v průběhu let měnili, proto celkový součet dává vyšší číslo než počet narátorů.

proces začleňování postkomunistických zemí „zpět do Evropy“, tedy do západní civilizace, zdlouhavější a náročnější, než předpokládala většina protagonistů i pozorovatelů. Příčinu vidí v deformaci kultury a mentality společností postkomunistických států, kterou způsobila přes 40 let trvající diktatura komunistických stran. Tu v o několik let pozdějším článku označil za „kulturní trauma“ [Sztompka 2000]. Sztompkovu teorii lze dnes již považovat za překonanou, jedná se však o reprezentativní produkt doby (po)revolučních 90. let, a tak je s ním v této práci také nakládáno – předkládá dobový obraz postkomunistických zemí střední Evropy a jejich obyvatel krátce po rozpadu sovětského bloku. Postsocialismus či postkomunismus je v tomto obraze vykreslen jako specifický svět, ve kterém ve srovnání s demokraciemi Západu převládá pochybný či zcela zvrácený soubor hodnot. Hlavní ambicí postsocialistických zemí by mělo být nahradit tyto hodnoty „civilizovanějšími“ hodnotami západními.

Sztompka [1996: 116–117] rozlišuje dvojí transformační proces po roce 1989 – institucionální a kulturně-civilizační. První má spočívat převážně v přejímání západních institucionálních vzorů, které lze uskutečnit relativně rychle, avšak bez souběžnosti kulturně-civilizační transformace se nemohou po ustavení modelových institucí dostavit očekávané výsledky. Institucionální rovinu transformace považuje autor pouze za její první fázi. Druhou fází je civilizační posun ze společnosti závislé na státu ke společnosti ochotné riskovat a převzít kontrolu nad vlastním životem, od státního mediálního monopolu k pluralitě informací a obecně k přijetí nového způsobu života založeného na svobodné volbě a pluralitě příležitostí. Konečně třetí fáze transformace spočívá v přijetí nových kulturních vzorců, pravidel a zvyklostí, bez kterých není možné naplnit potenciál předchozích dvou fází [ibid.: 125].

Znovu se zde vyskytuje idea dohánění – podobně jako Východ má dohánět Západ, kulturně-civilizační rozměr transformace musí dohánět rychlejší a snazší institucionální transformaci. Jelikož byly instituce převzaty ve značné míře ze západních vzorů, pro jejich správné fungování je potřeba převzít ze Západu také kulturu společnosti. Tomu stojí v cestě tzv. „*bloc culture*“, tedy kulturní vzorce, které v regionu východní Evropy před rokem 1989 prosazovaly násilím a indoktrinací vládoucí komunistické strany. Proti této dominantní kultuře působily dvě další, spíše okrajové kultury – národní a globální (západní) [ibid.: 120–122]. Tyto dvě kultury komunisté vyčleňovali mimo společnost, čímž je izolovali, o to méně na ně tedy *bloc culture* působila a o to lépe byli po roce 1989 nositelé národní a globální kultury (tedy disidenti) připraveni vést kulturní transformaci svých zemí.

Dokud k této kulturní transformaci nedojde, postkomunistické společnosti budou kulturně nekompetentní uskutečnit svůj návrat do Evropy. Mezi projevy civilizační nekompetence nepatří jen absence těch kulturních vzorců, které se vyvinuly na Západě, zatímco na Východě k tomu vlivem odlišného dějinného vývoje v takové míře nedošlo (např. individualismus nebo podnikavost). Jedná se také o kontraproduktivní výsledky *bloc culture*, které nejdříve působily proti samotnému socialistickému společenskému uspořádání, ale stejně tak po roce 1989 začaly působit proti demokratizačním procesům (např. nedůvěra ve státní instituce, odpor k autoritám a pravidlům), a dokonce v tomto období ještě zesílily [Sztompka 1993: 89–90].

Sztompka identifikuje sedm konkrétních projevů civilizační nekompetence, které představuje v podobě dvojic hodnotových protikladů, z nichž jeden podle něj převládá ve střední a východní Evropě a ten opačný na Západě – v tomto zjednodušeném černobílém

schématu samozřejmě hodnoty převažující na Východě považuje autor za negativní, zatímco na Západě dominují hodnoty pozitivní. Tohoto rozčlenění se drží i následující kapitoly, které jej využívají jakožto formu pro uspořádání vzpomínek západních expatriantů na život v českých zemích 90. let.

Sedm kontrastů civilizační nekompetence

Soukromá vs. veřejná sféra

Tento kontrast považuje Sztompka [*ibid.*: 90] za nejhlubší a nejtrvanlivější. Soukromá sféra je v (post)komunistické⁵ společnosti doménou dobra a rozmanitých ctností, zatímco veřejná sféra (a přeneseně tedy stát, jeho správní orgány a úřady) je představitelem zla a neřestí. Aktivita jako podvádění či přelstění úřadů, dokonce i kriminální skutky jako defraudace jsou společností tolerovány, ba obdivovány. Stát je viněn za veškeré nedostatky, zatímco úspěchy jsou zpravidla zásluhou soukromých aktivit a konexí. Jeden z narátorů, který žije v ČR již od roku 1969, vyhodnotil tento jev velmi podobně a stejně jako Sztompka ho připisuje způsobu fungování předlistopadového režimu: „Západní společnost funguje na základě práva, zatímco jediný způsob, jak mohl fungovat tenhle režim – a také tak fungoval – bylo na individuálním základě. (...) To bylo velmi zvláštní. Vždycky nějaká protekce, nějaká známost“ [*rozhovor s D. S.*].

Autor toto tvrzení dokládá několika vzpomínkami, kdy k uskutečnění individuálních aktivit, které byly na Západě považovány za naprosto banální, bylo potřeba vyjednat si povolení až u nejvyšších představitelů státu. V tomto případě se jednalo stále ještě o období před rokem 1989, ale opozice soukromé a veřejné sféry přetrvávala i v 90. letech, byť v pozmeněné podobě. Deficit veřejné sféry se projevoval například nejasností norem a procesů a rozličností jejich výkladu. Místem, kde byli cizinci s tímto jevem nuceně každý rok konfrontováni a které jim způsobovalo množství stresujících situací, byla cizinecká policie. „Všiml jsem si, že neexistovala pravidla, kterých by se každý držel. (...) Šel jsi dovnitř a byl tam jiný člověk a ten měl jiná pravidla. Ten minule mi o tomhle dalším formuláři nic neřekl, neřekl mi, že musím jít na úřad práce, než půjdu na cizineckou policii. Tam jsem měl jít až potom, ale tenhle člověk mi říká, že nejdřív musím jít na úřad práce. A tak říkám: ‚Dobře, kde je úřad práce?‘ ‚Nevím!‘ Nevěděli a nezajímalo je, jestli to víš ty“ [*rozhovor s M. H.*; podobně *Lytle 1995: 141*]. Přes tyto hořké vzpomínky narátoři uznávají, že i tak měli o mnoho lepší postavení než cizinci z dříve „sprátelených“ socialistických zemí (s výjimkou Slováků a Poláků), což dokládají i průzkumy veřejného mínění a sociologické studie [*Drbohlav 2010: 124; Chludilová 2003: 15*].

Jeden z narátorů reflektuje také případ zřejmě nejslavnějšího privatizačního podvodu, tedy vytunelování Harvardských fondů jejich majitelem, Viktorem Koženým: „Slyším, jak o tom lidé mluví: ‚Hm, jo, je chytrý!‘ Takový zdráhavý obdiv. Ne, aby řekli: ‚Ten hajzl, podívej se na to, teď musím platit vyšší daně, nemáme na novou silnici nebo nemocnici nebo něco, protože on je na Bahamách.‘ To totiž nebyly naše peníze, to byly jejich peníze“

⁵ Přestože bych upřednostnil spíše termín socialistická než komunistická společnost, držím se Sztompkovy terminologie. Předponu „post“ uvádím v závorce, neboť popisované jevy jsou platné pro společnost před rokem 1989 i po něm.

[rozhovor s M. G.]. Je zde jasné rozdělení soukromého „my“ a veřejného „oni“, které jakoby se „nás“ vůbec netýkalo. A zatímco cizinec ze Západu vidí privatizační podvod jako zrádu pro všechny, československý občan může obdivovat lstivost podnikatele, jelikož jeho osobní majetek ani finance jí postiženy nebyly. Jedná se o postoj, který nemá daleko k oblíbenému heslu „kdo neokrádá stát, okrádá rodinu“, které je úzce spojováno s obdobím tzv. normalizace [Schindler-Wisten 2009].

Jako snahu o obcházení či obelstění pravidel lze interpretovat také podvádění při vyučování, jehož četnost a samozřejmost, s jakou jej čeští studenti praktikovali, překvapily několik narátorů, kteří učili na střední či vysoké škole. „Čeští studenti jsou mezi zahraničními učiteli známí podváděním. Jdou na to tak chytře těmi svými taháky a nedá se jim v tom zabránit. (...) Uvědomil jsem si, že to je taky jeden z pozůstatků totalitarismu, že to vidíme jako my versus oni“ [rozhovor s M. G.]. Narátor fenomén podvádění srovnává s americkým *code of honor*, který klade důraz na individuální odpovědnost za vlastní vzdělání a znalosti a který podvádění zapovídá. Zatímco český *code of honor* podle narátora spočívá v pomoci příteli překonat „jejich“ pravidla, obelstít authority, ke kterým člověk nemá důvěru ani úctu.

Za další symptom rozdělení soukromé a veřejné sféry lze považovat chladnou komunikaci mezi lidmi, kteří se soukromě neznají. Několik narátorů – byť ne každý z nich – tento jev připisuje přímo způsobu fungování předlistopadového režimu. Jedná se o názor, který s nimi sdílí i někteří odborníci. Například antropolog Ladislav Holý [2010: 29] píše: „Úsměvy byly jen pro komunikaci s přáteli; prodavači, číšníci, poštovní nebo bankovní úředníci, obsluha benzinových čerpadel i všichni ostatní obsluhovali své zákazníky s ledovými výrazy ve tvářích.“ Expatrianti ze Západu si brzy všimli, že jediný způsob, jak tuto neochotu překonat, je skrze soukromé vztahy: „Ve veřejném sektoru je ještě pořád hodně pitomců, ale je to lepší než dřív, to bylo hrozný. Pokud jsi tam teda někoho neznal. To byla jediná možnost, jak získat dobrý servis, musel jsi mít kamaráda kamaráda. Pane bože, cizinecká policie, pojišťovny, to byla obvykle noční můra“ [rozhovor s D. L.].

Narátoři tento přístup identifikují jako problém nejen v případech oficiální komunikace, ale některým z nich také zásadně ztěžoval socializaci. „Třeba jsem žil 16 let na Skalka, metro Skalka, a já nemám odtamtud žádné kamarády. (...) Když se člověk dostane už jednou do rodiny, tak už je vnímán jako součást rodiny. Ale dříve, než se člověk dostane do té rodiny, to není jednoduché“ [rozhovor s A. A.]. „Chci říct, že prostě nevidíš lidi spolu moc komunikovat, pokud se neznají dobře nebo nejsou příbuzní nebo spolu neseděli ve stejné lavici už od školky nebo tak něco“ [rozhovor s M. G.].

Dlužno říci, že potíží se socializací čelili pouze někteří pražští expatrianti. Narátoři z Brna či menších měst podávají velmi odlišné vzpomínky: „Hodně lidí mě zvalo k sobě domů“ [rozhovor s D. L.]. „Každý víkend mi říkali: „Musíme jet na chatu, máme skvělou chatu.““ [rozhovor s G. D.]. Ze vzpomínek narátorů vyplývá, že čím dříve do země přijeli a v čím menším městě se usadili, tím bylo jejich přijetí vřelejší. Někteří z nich hovoří o až zahanbující popularitě, které se jim mezi lidmi dostávalo jenom proto, že je vnímali jako exotické představitele západní civilizace. Naproti tomu v Praze si tamní obyvatelé na příliv cizinců rychle zvykli a naučili se s nimi nejen žít, ale také se na nich finančně obohatit: „Tam bylo takový jedno dogma: jseš cizinec, tak jseš svině a kapitalista a máš plno prachů. To je úplně jedno, jestli jsem bezdomáček s nějakou italskou občankou. Prostě pro nás jseš velmi solventní občan na rozdíl od nás chudáků, co máme jenom jednu chatu na člena rodiny, ještě samozřejmě za 0 cenu“ [rozhovor s F. S.].

Minulost vs. současnost

Druhou dvojici v seznamu projevů civilizační nekompetence tvoří vztah k minulosti a k současnosti. Podle Sztompky [1993: 90–91] si (post)komunistická společnost idealizuje a oslavuje minulost, především pak meziválečné období, a touží po návratu k této takřka mytické minulosti. Je zde patrná kritika nedostatku představitivosti a invence, kterou vznášeli počátkem 90. let také další autoři [Dahrendorf 1991: 28; Krapfl 2016: 23; 146; Křen 2019: 93] a kvůli němuž charakterizoval Jürgen Habermas [1990: 180–181] revoluce roku 1989 jako „nazpět se odvíjející“. Vzhlížení k minulosti se dá pochopit i jako logický důsledek vnímání uplynulých více než 40 let jakožto dějinného omylu: „Podle logiky tohoto znázornění je nutné a žádoucí znovu vytvořit podmínky éry před socialismem, jako by žádný socialismus nikdy neexistoval – anebo jako by existoval pouze vně ‚správného proudu dějin‘“ [Giordano – Kostova 2006: 77–78].

Tento okruh patří k těm, které narátoři reflektovali nejméně. Pouze v jednom případě jeden z narátorů vyslovil obdiv k vysoké míře industrializace českých zemí před druhou světovou válkou, což byl podle něj projev také kulturní vyspělosti: „Myslím, že liberalismus jako myšlenkový proud, věda a technologie a tohle všechno – a také kultura – vždy byly součástí kořenů Čechů a Slováků“ [rozhovor s M. H.]. Nezmínil se však o tom, že by tento názor sdíleli Češi z jeho okolí, jednalo se pouze o jeho vlastní sentiment. I další narátor vyjadřuje fascinaci první československou republikou, avšak z poněkud jiných pohnutek: „Od začátku jsem tvrdil, že bych dal 5 let života, kdybych mohl strávit jeden rok za první republiky. Protože Češi jsou pořád tak sebekritičtí a já jim to nevěřím. Moje otázka zní: kolik z toho je skutečně české a kolik je jen totalitarismus?“ [rozhovor s M. G.].

Také další narátoři nahlas přemýšleli, nakolik lze vinu za vše negativní v české společnosti svalit na období diktatury KSČ, a nakolik se jedná o dlouhodobější společenské fenomény. Často se toto rozvažování objevovalo v souvislosti s byrokratizací všemožných aktivit, která mnoha narátorům připomínala výjevy z díla Franze Kafky. Přímo osobní zkušenost s předlistopadovým režimem mělo jen málo expatriantů a někteří z nich se kromě srovnávání jevů současných a minulých museli vyrovnávat s dříve nepoznaným, poněkud surreálným zážitkem – se svými paralelními „já“, jak je obsahovaly spisy Státní bezpečnosti: „Jako bych viděl své jiné já. Co zaznamenali, co vynechali, co si vymysleli. Tam jsou vymyšlené věci, vymyšlené schůzky, je to prostě neuvěřitelné“ [rozhovor s D. S.].⁶

Pouze jednou se v rozhovorech vyskytl český vztah k minulosti v tom smyslu, jak o něm píše Sztompka – tedy jako nešvar a brzda pokroku. Podává ho tak jeden z narátorů, který se pokusil přiblížit české vysoké školství Západu, když zavedl na jedné z univerzit jednooborové studium anglického jazyka: „Studenti mohli studovat pouze angličtinu, nemuseli dělat dva jazyky, což bylo dřív povinné. Proti tomu se zvedl odpor, a když jsem skončil jako vedoucí katedry, vědecká rada to zrušila, protože ‚to není česká tradice‘. Abys byl inteligentní absolvent filosofické fakulty, musíš vystudovat dva obory. O deset let později celá fakulta přešla na jednooborový systém“ [rozhovor s D. S.]. Jedná se o ukázkou situace, kdy se dva „habermasovské“ revoluční principy ocitly spolu v rozporu – nebylo možné

⁶ O podobné zkušenosti píše také např. americká antropoložka Katherine Verdery [2018], která během 70. a 80. let prováděla etnografický průzkum v Rumunsku, nebo britský novinář a historik Timothy Garton Ash [1998], na nějž vedla spis státní bezpečnost Německé demokratické republiky.

dohánět a zároveň se vracet nazpět. Vzhlížení k národním tradicím v tomto případě – k jisté frustraci narátora – adaptaci na západní vzor organizace univerzitního studijního programu pozdrželo, i když ve výsledku nedokázalo tomuto vývoji zabránit.

Osud vs. osobní odpovědnost

Další z charakteristik (post)komunistických společností je podle Sztompky [1993: 91] nedostatek víry v možnost dosáhnout v životě změny svou vlastní činností. V těchto společnostech převládá fatalismus a defetismus, smířlivost s aktuálním stavem věcí, přestože s ním člověk není spokojen. Lidé mohou věřit v různé hybatele dějin: v Boha, v osud, v zákulisní politické machinace či v pouhou náhodu. V každém případě však nespatriují význam v jakýchkoli pokusech vzpoutat se těmto nadosobním silám, což vede k pasivitě a apatii. Jeden z narátorů s tímto pohledem opět takřka bez výhrad souhlasí: „Ach, nedá se nic dělat. ‘Co naděláme?’ Vzpomínám si na toho člověka, který se potom stal mým dobrým přítelem. Říkával: ‘Co můžeme dělat, nic.’ Ani tam nebyl otazník! (...) To také vidím jako pozůstatek totalitarismu. Protože stojíš proti totální moci a jsi naprosto bezmocný“ [rozhovor s M. G.]. Tentýž člověk spatřuje v tomto přístupu zásadní rozdíl mezi uvažováním Čechů a Američanů: „Možná, že to je ten rozdíl mezi Čechy a Američany. Američané nevěří v osud. (...) Američané osud ovládají. A Češi neovládají nic“ [ibid.].

Jeden z narátorů zpozoroval jisté aktivistické vzepětí společnosti po dobu několika porevolučních let. Když se však dostatečně rychle nedostavovala (často dosti přehnaná) očekávání, uchýlila se většina společnosti zpět k pasivitě a apatii: „Když nepřicházely výsledky, lidé si řekli: ‘Hm, tak jsme zkusili demokracii a taky to není nic skvělého’“ [rozhovor s G. D.]. Tomu odporuje zkušenost jiného narátora, který hodnotí českou společnost jako velice pasivní i krátce po revoluci: „Tady občan nespěchal. To bylo jako vánoční doba. Čekal, až Mikuláš – to znamená sametový konsekvence – přinese samý dobroty. Bude přšet a jedno ráno se vzbudíme a máme samý zlato. Máme marky a tak dále. Takhle vypadal ten český sen v té době“ [rozhovor s F. S.].

Nikdo z narátorů se nedomnívá, že by se tato situace do dnešní doby nějak výrazně změnila. Češi podle nich stále nechápou či nechtějí chápat, že jsou spoluodpovědní za stav společnosti. „Lidé si stále myslí, že nejsou zodpovědní za společnost. (...) Takže když si začnou stěžovat na společnost, vždycky se jich zeptám, co udělali oni. A to není vždy příjemné. Myslím tím, že ta reakce není vždy příjemná“ [rozhovor s D. S.]. Znovu si někteří z narátorů kladou otázku, nakolik je to způsobeno „postkomunistickým traumatem“ a nakolik se jedná pouze o výmluvu, zatímco jiní o tom nemají pochyb: „Tahle země se probírala ze 40 let traumatu. (...) Za komunismu jsi nemusel přebírat za věci odpovědnost. Alespoň tak to vidím já. A na to je těžké si zvyknout“ [rozhovor s V. H.].

Negativní vs. pozitivní svoboda

Sztompka [1993: 91] dále postkomunistickým společnostem přisuzuje upřednostnění negativní svobody (od něčeho) před pozitivní svobodou (k něčemu). Negativní svoboda podle něj snadno sklouzává k anarchii, pohrdání pravidly, zákony i morálkou. O negativním pojetí svobody po revolucích roku 1989, případně o ekonomizující redukci tohoto pojmu a jeho ztotožnění se soukromým vlastnictvím hovoří i řada dalších autorů

[Dahrendorf 1991: 111; Holý 2010: 138–139; Ther 2016: 294–297]. A pokud někdo z autorů píše o svobodě k něčemu, nelze ji ani tak označit za pozitivní – např. Boris Buden [2013: 30–33] poukazuje na nově získanou svobodu otevřeně nenávidět cizí národy a náboženská vyznání.

Do značné míry se vzpomínky narátorů s touto tezí shodují. Svobodu podle nich Češi pojímali jako osvobození od restrikcí autoritářského režimu. Také obraz Západu se u mnoha lidí shodoval s myšlenkou absolutní svobody: „Jejich představa Západu nebyla moje představa Západu. Podle nich svoboda znamenala, že si můžou dělat, co chtějí“ [rozhovor s D. S.]. Jiný narátor kritizuje další aspekty tohoto pro něj zvráceného chápání svobody, jak si ji Češi představovali na Západě – konkrétně naprostou absenci regulace ve veřejném prostoru a touhu rychle a snadno zbohatnout: „Ty herny, které byly otevřené 24 hodin denně. V Brně byla celá ulice plná heren, prostituce, strip barů... To není to, co pro mě znamená svoboda, to jsou ty nejhorší aspekty západního života. A v 90. letech se tu nezdála být žádná regulace (...) Vedle jazykové školy byl další noční klub. To je nehoráznost, k tomu přece nejde ani dostat povolení! (...) Takže tady byl takový hon za penězi, jako kdyby komunisté bránili lidem v přístupu k penězům. A teď, když se země otevřela Západu, je tu bezedná hromada, ze které si můžeš brát, stačí jen mávnout kouzelnou hůlkou“ [rozhovor s G. D.].

Neúctu k zákonům narátoři nezmiňovali, spíše naopak – někdy měli problém s až absurdním vynucováním pravidel: „Chtěl jsem se jít v Jablonci podívat na film a muselo tam být alespoň pět lidí. Byl jsem tam já a ještě jeden člověk. Řekl jsem: ‚Dobře, tak já koupím pět lístků.‘ Oni na to: ‚Ne, to nejde.‘ Já říkám: ‚Co na tom záleží?‘ ‚Musí tu být pět lidí.‘ Řekl jsem: ‚Já vím, ale takhle dostanete ty stejný peníze! Podívej, koupím si pět lístků.‘ Bral jsem s sebou kamaráda. Řekli ne“ [rozhovor s J. B.]. Také při vyučování si narátoři pochvalovali chování studentů (s výjimkou výše zmíněného podvádění). Negativní pojmání svobody tedy podle jejich zkušenosti automaticky nevedlo k porušování pravidel a zákonů v každodenním životě.

Zajímavé světlo vrhá na tuto Sztompkovu tezi zkušenost narátorky, která předtím, než se přestěhovala do Československa, studovala začátkem 80. let několik roků v Polsku. „Poláci tenkrát všechno odmítali, když to je zákon. Například měla jsem hodně přátel – tenkrát to začalo s těmi pásy v autě a oni to odmítali. A když jsem se zeptala: ‚No ale to je pro tvoji bezpečnost, proč?‘ ‚Ne, to je zákon, zákon nebudeme dodržovat, zákon ne.‘ ‚Ale to je dobře pro tebe, to je pro tvou bezpečnost!‘ ‚Ne, zákon vůbec ne.‘ A s tím jsem měla problémy, musím říct“ [rozhovor s V. K. B.]. V Československu se s podobným přístupem nasetkala. Je tedy možné, že polský autor považuje neúctu až odpor k zákonům za obecný rys (post)komunistické společnosti, přestože se jedná o charakteristiku spíše specificky polskou, nebo se přinejmenším v Polsku projevovala výrazněji než v Československu.

Mytologie vs. realismus

Další charakteristikou (post)komunistických společností by mělo být upřednostňování mýtů před realitou, či dokonce zaměňování snů a nadějí za skutečnost. Společnost očekává zázračná řešení a nadpřirozenou ochranu před nepřízní osudu [Sztompka 1993: 91]. Zde lze navázat na předchozí rozdílnou zkušenost se životem v Polsku a v Československu, i tento jev se totiž zdá být výraznější v prvně jmenované zemi: „To je, myslím, taky trochu

typický pro polskou mentalitu. Oni jsou opravdu úplně jiní než Češi. Češi by, myslím, trochu mysleli na zítra a jsou takový trochu reální politici. (...) V Polsku se mě strašně často ptali: ‚Co budeš dělat, když Německo bude zase spojený? Myslíš, že to je reálný?‘ A já jsem říkala: ‚To je typicky polský, vy jste takový, nežijete v realitě. Já to nezažiju a vy taky ne, to je taková utopie, tím se vůbec nemusíte zabývat. To je typicky polský, že se zabýváte takovými utopiemi.‘“ [rozhovor s V. K. B.]. Také další z narátorů označuje Čechy za realisty ve srovnání s jejich visegrádskými kolegy: ‚Myslím si, že Češi jsou racionálnější než Poláci, Maďaři, nebo i Slováci‘“ [rozhovor s M. G.].

Nicméně iluze spojené s rychlostí a snadností transformačního procesu se samozřejmě nevyhnuly ani Čechům, ani některým západním expatriantům. Dokonce i narátorka, která oponovala podle ní utopickým nápadům svých polských přátel, podlehla během revolučního období iluzorním představám o rychlém „návratu“ střední Evropy na Západ: ‚A já jsem byla víceméně tak trochu euforická, já jsem říkala: ‚Teď se všechno změní, to možná bude 10 let a potom to bude Západ.‘“ [rozhovor s V. K. B.]. Její manžel, jenž emigroval z Československa v roce 1968, byl ve svém úsudku značně střízlivější a k jejich přesídlení do Prahy se stavěl dosti zdrženlivě, což dále podporuje narátorkinu tezi o realisticky uvažujících Čechích.

Nebylo jednoduché nepodlehnout revolučnímu nadšení, které se rozšířilo po obou stranách právě se zhroutivší železné opony. Očekávání, která retrospektivně hodnotíme jako přehnaná a naivní, zhodnotil jeden z narátorů jako naprosto přirozená: ‚To je prostě lidská přirozenost, lidem dělá dobře myslet si, že se věci rychle změní k lepšímu. Jako když máš holku. ‚Panebože, pojedeme spolu do Paříže a pak budeme dělat tohle a tamto!‘ A dva měsíce po tom se rozejdete. Je to nějak takhle. (...) Myslím, že jakákoliv jiná kultura by udělala totéž, stává se to všude‘“ [rozhovor s J. B.].

Přehnaná očekávání posilovali také někteří zástupci nové politické elity, kteří někdy slibovali nespílitelné, a to především s ohledem na dohánění Západu v růstu životní úrovně a mezd.⁷ Některé sliby navíc byly nejen nespílitelné, ale z pohledu západních cizinců zcela nežádoucí: ‚Pamatuji si, jak [Václav Klaus] říkal, že kolik továren Margaret Thatcher zavřela během roku, tolik on zavře během týdne. Říkal jsem: ‚Ten chlap je šílenec!‘“ [rozhovor s G. D.]. Přehnaná porevoluční očekávání tedy narátoři nevnímají jako specifikum postkomunistických společností, ale jako všeobecně lidskou vlastnost věřit v lepší budoucnost. Uznávají, že i oni sami této víře někdy podléhají, ať už se tak stalo přímo v souvislosti s postkomunistickou transformací, nebo jindy v osobním životě, a nemůže se tak v tomto ohledu jednat o příznak civilizační nekompetence.

Západ vs. Východ

Další vlastností (post)komunistických společností by měla být nekritická glorifikace Západu, tamní politiky, hospodářství, kultury a způsobu života. Západ by měl být vnímán jako jednolitý prostor svobody, bohatství a ctností [Sztompka 1993: 91]. Nepřekvapí, že

⁷ Například už od konce roku 1988 předpovídal tehdejší ředitel Prognostického ústavu ČSAV a budoucí místopředseda vlády Valtr Komárek dohánění životní úrovně Rakouska či Itálie „během velice krátké doby“ [Franěk 1988: 6]. Václav Klaus zase jako předseda vlády před volbami 1996 sdílel vize o průměrné mzdě 20 000 Kč do roku 2000, byť tehdy činila pouhých 9 825 Kč [HN 1996: 2]. Realita se ukázala být značně chudší – do roku 2000 průměrná mzda stoupla na pouhých 13 594 Kč [ČSÚ 2021].

k českým představám Západu se narátoři vyjadřovali dosti hojně – náznaky už ostatně byly vidět u mylné představy svobody na Západě jakožto naprosté absence pravidel. Pro Čechy, kteří do té doby neměli příležitost potkat někoho z USA, byl někdy první kontakt s představitelem Západu překvapením, pokud ne přímo zklamáním: „Ptá se: ‚Kde máš všechny věci?‘ Říkám: ‚Tohle je všechno, co mám.‘ A ona, její oblíbená věta byla: ‚To není možný.‘ Řekl jsem: ‚Je to možný, tohle je všechno, co mám.‘ Očekávala nějakýho bohatýho Američana“ [rozhovor s D. L.]. „Do jisté míry jsem byl pro lidi zklamáním, protože myslím, že chtěli, abych byl víc jako ‚Mistr Amerika‘. A mě mnohem víc zajímala kultura a hudba undergroundu. Vždycky jsem byl trochu zklamáním. (...) Myslím, že by se jim víc líbilo, kdybych přišel a řekl: ‚Hele, nechceš auto? Koupím ti auto! Pití pro všechny, já platím!‘ Chtěli, abych byl ‚velký frajer‘“ [rozhovor s J. B.]. V těchto dvou případech se jednalo o mladé Američany, kteří přijeli do porevolučního Československa za dobrodružstvím. Jejich zjev, chování a hodnoty byly zcela v rozporu s představami, které měli Češi o Američanech z populární kultury, z doslechu či z médií [srov. Holubec 2015; Mücke 2009].

Američtí narátoři často hovoří o tom, že cokoliv amerického bylo Čechy automaticky považováno za nadřazené, za to nejlepší, co může být k dostání. Nejen konzumní produkty, ale také způsob života, příroda, technologie nebo cokoliv dalšího. „Když jsem na fakultě začínal učit dějiny Ameriky, všechno z Ameriky bylo automaticky to nejlepší. Přistihl jsem se, že se to snažím korigovat, tohle nadšení pro všechno americké. Předat jim trochu vyváženější pohled na Spojené státy“ [rozhovor s M. G.]. Ale i v případech, kdy se narátoři snažili aktivně poukázat na negativní rysy americké společnosti, nebylo jednoduché narušit idealizující optiku Čechů: „Ukázal jsem jim věžák, který fungoval jako sociální bydlení pro imigranty, startovací byty. Až si najdou práci, můžou se odstěhovat. A samozřejmě, mělo mi to dojít. Vypadal o tolik lépe než zdejší paneláky, na které jejich rodiny čekají 10 nebo 15 let, aby se tam mohly nastěhovat. (...) Nebo jsem měl fotky čerpací stanice s parkovištěm se starými zrezivělými auty. Dokážeš si představit, co to znamená pro Čecha: ‚Každý si může koupit auto, můj životní sen!‘“ [rozhovor s D. S.]. Zcela stejné fotografie Západu si čeští studenti vykládali naprosto jinak než američtí expatrianti. Stačila informace, že se jedná o USA, a česká optika spatřovala pouze „to lepší“, ačkoliv pro narátory se mohlo jednat o symboly západního úpadku či nedostatku.

Jeden z narátorů vyjadřuje nostalgii po československých produktech, které nedokázaly přežít transformaci. Buď se musely adaptovat na nové podmínky a svůj produkt v podstatě připodobnit západní konkurenci, nebo je tato konkurence prostě udolala – do jisté míry i díky nekritickému obdivu českých konzumentů k západním produktům: „První doby už začala vypadávat ta česká výroba. Hodně to pomlouvali navíc, což mě hodně překvapilo, protože já jsem zbožňoval české výrobky. Tatra mléko, ty jogurty, ty sušenky, esička, ty originální produkty byly bombastický. Úplně bez chemie, ne jako u nás. Chutná nebo nechutná, ale jsou přírodní – a byly za babku! A byly dobré a byly k sehnání všude. A byly hyperlevný. Bylo pomalu dražší dýchat než papat. (...) Pak začaly přicházet sračkový výrobky z celého světa“ [rozhovor s F. S.].

Další narátor poukazuje ještě na jinou variantu představ Čechů o Američanech. Přestože uvádí, že zde převažoval mýtus USA jakožto země svobody a vzoru pro budoucí vývoj české společnosti a ekonomiky, nemálo Čechů také považovalo Američany za povrchní – tyto stereotypy o Američanech však začali vzápětí sami napodobovat: „To pokrytectví, když se lidé smáli Američanům za to, že jsou povrchní idioti a žijí uspěchané idiotské

životy na Západě. Ježiš, jakmile se tu ukázal McDonald's, všichni tam začali chodit a pít colu“ [rozhovor s J. B.]. Konkrétně McDonald's jakožto symbol západního konzumu byl jedním z nejviditelnějších projevů vítězství kapitalismu ve studené válce. Zatímco české celebrity neopomenuly příležitost nechat se vyfotit při slavnostním otevření první restaurace ve Vodičkově ulici v Praze, někteří zde žijící Američané tuto událost sledovali spíše s obavami [Bloom 1991: 4]. Dnes už se dobová fascinace tímto fast foodovým řetězcem považuje za jeden z dekadentních symbolů porevolučního obdivu k Západu [Fundová 2019: 13–16].

Mnoho Čechů také nedokázalo pochopit, proč by se někdo odstěhoval z – podle jejich chápání – zaslíbené země právě do Československa. Narátoři se pokoušeli poukazovat na negativní jevy západní společnosti jak pro narovnání zkreslených představ o Západu, tak pro vysvětlení vlastního rozhodnutí přestěhovat se na Východ. Nicméně nabourat představy o lepším světě, které se vyvíjely po desítky let, se jim pouhými slovy (ani obrazovou dokumentací, jak je vidno ze vzpomínky na fotku vrakoviště) nemohlo zdařit. Jedním z důvodů mohla být i tehdejší potřeba materiálního dostatku a fascinace osobním vlastnictvím a z něj pramenícím bohatstvím: „V 90. letech hodně Čechů ztotožňovalo kvalitu života s vyšší mzdou. Musel jsem tehdy lidem hodně vysvětlovat, že vysoký příjem nic neznamená. Protože ve Skotsku lidé brali desetkrát víc, než jsem bral já tady, ale moje životní úroveň tady byla mnohem vyšší, než byla dříve ve Skotsku“ [rozhovor s G. D.].

Pokud Češi měřili kvalitu života či osobní štěstí podle výše mzdy či hodnoty majetku, nelze se divit, že nemohli pochopit, proč by se člověk ze Západu přistěhoval do jejich země, kde nemá žádný majetek a vydělává zlomek toho, kolik činila jeho mzda v zemi původu. Například v roce 1993 činila průměrná měsíční mzda v ČR 5 904 Kč [ČSÚ 2021], zatímco muži v Británii vydělávali v témže roce v průměru 349,3 liber za týden [ONS 2017], což při tehdejšímu kurzu činilo 15 290 Kč [ČNB 2022]. Na čtyřtýdenní plat průměrného Brita tedy průměrný Čech vydělával déle než 10 měsíců. Cenová hladina byla v obou zemích samozřejmě také dosti rozdílná [OECD 2022], na první dojem se však muselo Spojené království jevit jako pozemský ráj.

Našli se ale samozřejmě i Češi, kteří tomuto dojmu nepodlehli a na své vlasti oceňovali ve srovnání se Západem především sociální jistoty, kvalitní veřejné školství a zdravotnictví, dokonce i vyšší míru osobní svobody [Vaněk – Mücke 2016: 86]. Narátoři s tímto názory do značné míry souzněli a kromě toho, že si mnoho z nich přestěhováním do Československa polepšilo v nemateriálních stránkách života, nemuseli také vždy nutně podstupovat snížení životního standardu ani v čistě fiskálním ohledu: „Spočítal jsem si, že moje výplata byla 1/27 toho, kolik jsem bral ve Spojených státech, a můj nájem dělal 1/27 toho, kolik jsem platil v San Franciscu. (...) Takže to vlastně vyšlo dobře. A myslím, že cena piva byla tehdy v České republice možná taky 1/27“ [rozhovor s M. H.].

Užitečnost vs. pravda

Posledním aspektem civilizační nekompetence je upřednostňování užitečnosti před pravdou, což vyznívá poněkud paradoxně vztaheno k zemi, jejímž vůdčím představitelem byl po celá 90. léta zastánce převahy pravdy a lásky nad lží a nenávistí. Podle Sztompky [1993: 91] nejsou pravdivost nebo věrnost ceněny morálně-hodnotově, ale jsou uznávány pouze, pokud vedou k vlastnímu prospěchu. Autor připisuje (post)komunistickým

společnostem vlastnosti jako cynismus, oportunistus, pokrytectví a dogmatismus – a to zvláště jejich politickým a intelektuálním vrstvám. V tomto ohledu jsou západní expatrianti značně shovívavější, a když už některé ze jmenovaných vlastností uvádí, chápou je jako vlastnosti typicky české, nikoli vlastní (post)komunistickým společnostem: „Někdy si myslím, že Češi jsou příliš neupřímní a sarkastičtí. (...) Podstata češství byla vždycky stejná, takový cynismus, stěžování si“ [rozhovor s D. L.].⁸

Transformačnímu období připisují někteří narátoři projevy těchto negativních vlastností pouze v případě hospodářské transformace a jmenovitě uvádějí jejího čelného představitele, Václava Klause: „No já musím říct, už v 90. letech mě trochu – zklamalo možná ne, ale iritovalo spíš – jeden výrok Václava Klause, který tenkrát říkal: ‚Je mi jedno, odkud jsou ty peníze, hlavně, že se investuje.‘ A to mě hodně iritovalo, proto jsem říkala: ‚Proboha, jak může tohle říct?‘“ [rozhovor s V. K. B.]. Fenomén rychlé transformace bez ohledu na její vedlejší důsledky, a především snaha o co nejrychlejší privatizaci bez dostatečného legislativního rámce zapadají do této kategorie civilizační nekompetence (jež by se také dala označit rčením „úcel světí prostředky“), kterou ale jinak narátoři reflektovali velmi okrajově. Vyskytl se dokonce i zcela opačný názor, tedy že Češi nejsou tak cyničtí jako lidé na Západě, že se nenechali natolik zkazit kapitalismem a konzumem [rozhovor s A. A.].

Další kulturně-společenské vlastnosti české transformující se společnosti

Přestože západní expatrianti reflektují ve svém vyprávění mnohé kategorie civilizační nekompetence, lze mezi teorií a vzpomínkami vysledovat závažnou neshodu – vyprávění narátorů totiž většinou postrádá hodnotící charakter, který je hlavní podstatou teorie civilizační nekompetence. Zatímco Sztompka arbitrárně rozlišuje mezi znaky západních společností a společností ve střední a východní Evropě a dává nepokryté najevo, že první zmíněné jsou vývojově napřed a ostatní by měly usilovat o to, aby se dostaly se na jejich úroveň, západní expatrianti vnímají tyto rozdíly převážně neutrálně.

Některé charakteristiky české společnosti (nejen) 90. let sice odsuzují, najde se ale také nemálo těch, kterých si naopak velice cenili a kvůli kterým – mimo jiné – se rozhodli v zemi usadit natrvalo. Obecně vzato si narátoři pochvalovali především vyšší kvalitu života. To vyznívá poněkud paradoxně z pohledu země, která sama sebe dlouhodobě umísťuje na (semi)periferii Evropy a snaží se dosáhnout západní životní úrovně, kterou považuje za vyšší. Tato ambice se často redukuje pouze na ekonomické ukazatele a je osvěžující přesvědčit se o tom, že cizinci ze Západu sledují i jiné hodnoty, ve kterých pro ně Česko převyšuje jejich země původu. Nejčastěji oceňované aspekty českého životního stylu jsou klidnější životní tempo, vyšší osobní bezpečnost a lepší rovnováha mezi pracovním a osobním životem: „Byla tady taková atmosféra klidu, která taky má něco do sebe. (...) Mohl jsi s lidma vést rozhovory celovečerní, bez problémů. Jako by čas neexistoval. Nebo velice jiný pojem času. Lidé zkrátka nespěchali nikam“ [rozhovor s A. A.].

Jednoho z narátorů lákala také ona negativní svoboda 90. let a dnes vyjadřuje lítost nad tím, že zde setrval i po „zcivilizování“ zdejší společnosti: „Přicházely pořád nové zákony,

⁸ Kultura stěžování si působí jako charakteristicky česká nejen na zde žijící cizince, ale také na Čechy samotné, a to přestože dostupná data ukazují, že Češi v tomto ohledu z průměru nijak nevyčnívají [Prokop 2019: 193–194].

nový restriktce, nový dispozice, parkovací zóny, začalo se to tvářit jako velmi civilizovaná společnost. (...) Já taky hodně moc lituju, že jsem v tom roce 2000 neodešel. Pro mě ta zkušenost byla už totálně uzavřená. Jsem viděl, že tady se to už může jenom zkazit. (...) Opravdu myslím, že v roce 2000 všechny jahody už došly“ [rozhovor s F. S.]. Některé „nekompetentní“ vlastnosti zdejší společnosti tedy představovaly pro západní cizince naopak lákadlo a jejich odstranění či narovnání vnímají jako chybu, jako připodobnění se Západu v oblastech, v nichž by bývalo lepší setrvat při původním stavu.

Některé kulturně-společenské fenomény, na které byli příchozí ze Západu dosti citliví, pak teorie civilizační kompetence ani neobsahuje. Těmi nejčastěji vzpomínanými jsou bezpochyby xenofobie a rasismus.⁹ Především vztah většinové české společnosti k romské menšině (ale podobně i k menšině vietnamské) příchozí ze Západu skutečně šokoval. Nejen co do míry, do jaké se na opovržení až nenávisti k Romům tak značná část české společnosti shodovala, ale také co do otevřenosti, s jakou tento postoj beze studu veřejně prezentovala: „Byl jsem naprosto v šoku. Protože v Británii, když lidé nemají rádi Pákistánce nebo černochoy, tak ví, že to nemůžou říkat nahlas veřejně, ustoupilo to do pozadí. Když jsi rasista, můžeš být rasista mezi svými přáteli, ale nemůžeš to říct třeba ve třídě. Kdežto tady hned od začátku lidé, kteří byli velmi milí a přátelští: ‚Ha, všichni cikáni jsou zloději, že jo?‘ ‚Všichni?‘ ‚Ale jo. Prostě se tak rodí.‘ Panebože! Jako v 19. století. A to i dnes“ [rozhovor s G. D.]. Vysokou míru xenofobie u Čechů ve srovnání s občany západních zemí (ale průměrnou ve srovnání s ostatními obyvateli regionu střední a východní Evropy) dokládá i odborná literatura [Burjanek 2001; Králová 2008].

Témata xenofobie a rasismu byla často prezentována i na stránkách expatriantského tisku, ať už se jednalo o rasistické (slovní či fyzické) útoky, o skinheadské hnutí a jím organizované aktivity zaměřené proti romské komunitě, o diskriminační praktiky českého státu nebo o sloupky a komentáře věnované českému rasismu. V periodiku *Prognosis* lze za celou dobu jeho existence v letech 1991–1994 napočítat 20 takovýchto příspěvků, což při celkovém počtu 90 vydaných čísel rozhodně není zanedbatelné množství.¹⁰ Ještě častější incidenci zaznamenalo téma rasismu a xenofobie ve stejném období v novinách *The Prague Post*, kde se článků, komentářů a zpráv na toto téma objevuje 87. Při celkovém počtu 170 čísel vydaných v letech 1991–1994 to tedy znamená, že v průměru se příspěvky o této problematice objevovaly častěji než v každém druhém čísle *The Prague Post*. Pro srovnání – druhá nejčastěji probíraná problematika spjatá s kulturně-civilizačními rozdíly mezi Západem a Východem se týkala cenové diskriminace cizinců v Československu, ať už oficiální (např. dvojí ceny v hotelích) nebo neoficiální (podvodní taxikáři a číšníci). V *The Prague Post* se za stejné období vyskytlo 26 takových příspěvků, v *Prognosis* pouhé tři.

V rozhovorech se vyskytly i další jevy, jež by se daly označit za civilizační nekompetenci, například znečištění životního prostředí, především pak uhelný smog ve městě: „První zimu, kterou jsem tu strávil, jsem se úplně zděsil. Tolik lidí páliho uhlí a ten zápach z uhlí mi připadal jako zápach smrti. Jako něco, co bys cítil v Osvětimi, nebo tak něco“ [rozhovor s G. S.; podobně *Lytte 1995: 101*]. Často se vyskytovaly i zmínky o zchátralosti veřejného

⁹ Česká xenofobie hrála významnou roli i pro české reemigranty. Mezi emigranty, kteří si v zahraničí našli partnera či partnerku, šlo o nejčastější důvod, proč se do Československa po roce 1989 nevracel [Nešpor 2003: 354].

¹⁰ Tato statistika bohužel není úplná, jelikož první dvě čísla *Prognosis* se nedochovala, jejich obsah je tedy neznámý.

prostoru nebo stavu infrastruktury, především velmi nerozvinuté telefonní sítě. Několik narátorů také vzpomíná na dosti odlišný přístup k osobní hygieně Čechů v 90. letech, než jak tomu bylo zvykem na Západě: „To říkal i můj bratr, když byl tady na návštěvě. On měl tu formulaci, že tady v Čechách platí, že pravý muž je jenom ten, který smrdí. A to bylo opravdu v 90., možná ještě i začátek 2000, že ty lidi, nevím, jestli málo měnili oblečení, nebo se nespřchovali každý den, nebo nepoužívali deodorant, já nevím. Ale v tramvajích nebo v autobusech – a jako žena, když nejste tak velký, většinou máte nos tady pod paží – no to bylo strašný“ [rozhovor s V. K. B.].¹¹ Nicméně z analýzy dobového tisku a uskutečněných rozhovorů vyplývá, že pokud západní cizinci vnímali nějaký skutečně negativní projev civilizační nekompetence v porevolučním Československu, byly to především xenofobie a rasismus. Všechny další fenomény lze z tohoto hlediska považovat až za druhořadé.

Závěr

Ani přes zjednodušující černobílou optiku nelze s odstupem 30 let teorii civilizační nekompetence upřít alespoň jistou míru platnosti. Cizinci ze Západu, kteří se na začátku 90. let přestěhovali do Československa, a mají tak zkušenost se životem na obou stranách někdejší železné opony, uvádějí množství společenských jevů a zvyklostí, které se dají zařadit do jedné ze sedmi kategorií civilizační nekompetence. Jejich zkušenosti by se daly rozdělit do tří skupin: první potvrzuje některé části Sztompkovy teorie, ačkoliv je většinou považuje za pouhé kulturní odlišnosti bez hodnotového zabarvení, nikoliv za nedostatky či projevy civilizačního zaostávání; druhá některé Sztompkovy axiomy vyvrací; třetí předkládá fenomény, které se v teorii civilizační nekompetence nevyskytují, ale podle vzpomínek narátorů by do ní zcela jistě patřit měly.

První kategorie je nejobsáhlejší a značně rozmanitá. Některé fenomény expatrianti považovali za transformační neduhy, které podle jejich soudu neměly dlouho přetrvat. Jednalo se například o fetišizaci soukromého vlastnictví nebo nekritickou glorifikaci Západu. Jiné, jako například přehnaně komplikovanou byrokratizaci nebo občanskou pasivitu, sice Sztompka předkládá jako dědictví totalitarismu, narátoři je však považují spíše za česká národního specifika a vysvětlení jejich původu spatřují v dlouhodobějším společenském vývoji. Přestože se jedná o jevy, které vnímají jako výrazně negativní, byli ochotni je přijmout, jelikož je více než vyvážily přednosti, které život v českých zemích nabízel. Jmenovitě zdravější životní styl, bohatý kulturní a společenský život a nižší míra stresu v každodenním životě ve srovnání s jejich zeměmi původu. Některým expatriantům dokonce imponovaly právě i některé projevy civilizační nekompetence, jmenovitě některé aspekty negativní svobody, která obohacovala jejich život způsobem, jakým to v jejich vlasti nebylo možné.

V případě některých charakteristických rysů civilizační nekompetence jsou zkušenosti narátorů zcela odlišné, než jak je předkládá teorie. V tomto ohledu vyčnívá především předpokládaná neúcta k pravidlům a zákonům, sklony k nerealistickému uvažování nebo obdiv k národní minulosti. Vzpomínky narátorů svědčí spíše o přehnaném formalismu české společnosti, o jejím velmi pragmatickém uvažování a o nízkém národním sebevědomí navzdory úctyhodné národní historii. Na základě vzpomínek narátorky, která má

¹¹ K dějinám vůní a pachů více Corbin [2004], k proměnám osobní hygieny v průběhu dějin Smith [2011].

zkušenosti se životem v Polsku i v Československu, se lze domnívat, že v těchto ohledech Sztompka nesprávně zobecnil některé spíše specificky národní rysy polské společnosti.

Podle názoru narátorů i četnosti zastoupení na stránkách tehdejšího expatriantského tisku byly nejvýraznějšími negativními projevy české společnosti 90. let xenofobie a rasismus, které teorie civilizační nekompetence neobsahuje. Jedná se o ojedinělý případ, kdy se narátoři nezdráhali dát ho otevřeně do souvislosti s jistou civilizační nevyzrálostí české společnosti, a to přestože žádný z nich nikdy nebyl terčem podobných útoků. Naopak, většina z nich se musela spíše vyrovnávat s rozpaky, když k nim Češi vzhlíželi jakožto k představitelům pokročilejší západní civilizace. Xenofobie a rasismus české společnosti vadí mnoha expatriantům dodnes, ačkoliv za posledních 30 let nabyly značně mírnější formy. O civilizační nedospělosti Východu by se tedy dalo psát i dnes podobně dobře, jako to šlo před 30 nebo před 200 roky. Argumentů lze najít dostatek, ale subjektivní prožitek tohoto fenoménu bude s velkou pravděpodobností mírnější než poněkud provokativní teze o civilizační méněcennosti vůči Západu. Tak to přinejmenším naznačují životní vzpomínky západních cizinců na Česko 90. let 20. století.

Bibliografie

- Adamovsky, Ezequiel [2005]. Euro-Orientalism and the Making of the Concept of Eastern Europe in France, 1810–1880. *The Journal of Modern History* 77 (3): 591–628.
- Baker, Mark [2021]. *Čas proměn: Praha, Československo a Češi 80. a 90. let očima Američana*. Brno: CPress.
- Berend, Iván T. [1996]. *Central and Eastern Europe, 1944–1993: detour from the periphery to the periphery*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bloom, Jo [1991]. Golden Arches Amid the Spires. *Prognosis* 1 (8): 4.
- Břach, Radko [1997]. První kroky francouzské vojenské mise v Československu (únor–květen 1919). *Historie a vojenství* 46 (4): 3–32.
- Buden, Boris [2013]. *Konec postkomunismu: od společnosti bez naděje k naději bez společnosti*. Praha: Rybka.
- Bugaric, Bojan – Berend, Ivan T. [2015]. Unfinished Europe: Transition from Communism to Democracy in Central and Eastern Europe. *Journal of Contemporary History* 50 (4): 768–785.
- Burawoy, Michael – Verdery, Katherine [1999]. Introduction. In: Burawoy, Michael – Verdery, Katherine (ed.). *Uncertain transition: ethnographies of change in the postsocialist world*. Lanham: Rowman and Littlefield, s. 1–17.
- Burjaneck, Aleš [2001]. Xenophobia among the Czech population in the Context of Post-Communist Countries and Western Europe. *Czech Sociological Review* 9 (1): 53–67.
- Corbin, Alain [2004]. *Narcis a miazma: pach a společenské představy 18. a 19. století*. Praha: Argo.
- ČNB [2022]. *Kurzy devizového trhu – měsíční průměry* [online]. Dostupné z: <https://www.cnb.cz/cs/financni-trhy/devizovy-trh/kurzy-devizoveho-trhu/kurzy-devizoveho-trhu/prumerne_mena.html?mena=GBP> [cit. 28. 1. 2022].
- ČSÚ [2021]. *Tab.05.03 Průměrná hrubá měsíční mzda zaměstnanců v nár. hospodářství (bez podlim. ek. subjektů) podle odvětví (1993–2009)* [online]. Dostupné z: <<https://www.czso.cz/csu/czso/ceska-republika-od-roku-1989-v-cislech-aktualizovano-9122021#05>> [cit. 28. 1. 2022].
- Dahrendorf, Ralf [1991]. *Úvahy o revoluci v Evropě v dopise, který měl být zaslán jistému pánovi ve Varšavě*. Praha: Evropský kulturní klub.
- Deitch, Gene [2018]. *Z lásky k Praze*. Praha: Garamond.
- Dienstbier, Jiří [1990]. *Snění o Evropě: (politický esej)*. Praha: Lidové noviny.
- Drbohlav, Dušan, et al. [2010]. *Migrace a (i)migranti v Česku: kdo jsme, odkud přicházíme, kam jdeme?* Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Emery, Glen [2010]. *Žízniví psi*. Cervený Kostelec: Pavel Mervart.

- Fibich, Jindřich [1996]. Problémy transformace a demokratizace mentality člověka. In. Šafaříková, Vlasta (ed.). *Transformace české společnosti 1989–1995*. Brno: Doplněk, s. 249–289.
- Franěk, Jiří [1988]. Ekonomická budoucnost – obavy a naděje: Rozhovor Mladého světa s doc. Ing. Valtrem Komárkem, DrSc., ředitelem Prognostického ústavu. *Mladý svět* 31 (1): 6–7.
- Fundová, Johana [2019]. *Devadesátky!: roky nespoutané svobody*. Brno: CPress.
- Garton Ash, Timothy [1991]. *Rok zárazků*. Praha: Lidové noviny.
- Garton Ash, Timothy [1998]. *The file: a personal history*. New York: Vintage Books.
- Geaney, Kathleen [2013]. Špatná strana hranice? Anglicky mluvící levicová komunita v Československu na počátku studené války. *Střed. Časopis pro mezioborová studia Střední Evropy 19. a 20. století* 5 (1): 40–63.
- Giordano, Christian – Kostova, Dobrinka [2006]. The social production of mistrust. In. *Postsocialism: ideals, ideologies and practices in Eurasia*. London: Routledge, s. 74–89.
- Habermas, Jürgen [1990]. *Die nachholende Revolution*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- HN [1996]. Dvojnásobek průměrné mzdy je prý seriózní. *Hospodářské noviny* 40 (95): 2.
- Holubec, Stanislav [2015]. *Ještě nejsme za vodou: obrazy druhých a historická paměť v období postkomunistické transformace*. Praha: Scriptorium.
- Holy, Ladislav [2010]. *Malý český člověk a skvělý český národ: národní identita a postkomunistická transformace společnosti*. Praha: Sociologické nakladatelství (SLON).
- Chludilová, Iva [2003]. Cizinci v České republice. *Naše společnost* 1 (1–2): 13–18.
- Klicperová-Baker, Martina [1999]. *Post-Communist Syndrome*. Budapest: Open Society Institute.
- Kocábová, Marsha [2009]. *Ani tady, ani tam*. Praha: Nemo.
- Kornai, János [2006]. The great transformation of Central Eastern Europe. Success and disappointment. *Economics of transition* 14 (2): 207–244.
- Králová, Kateřina [2008]. Několik poznámek ke stavu rasismu a xenofobie v Česku po roce 1989. In. Heiss, Gernot, et al. (ed.). *Česko a Rakousko po konci studené války: různými cestami do nové Evropy*. Ústí nad Labem: Albis International, s. 177–206.
- Krapfl, James [2016]. *Revoluce s lidskou tvář: politika, kultura a společenství v Československu v letech 1989–1992*. Praha: Rybka Publishers.
- Krastev, Ivan – Holmes, Stephen [2018]. Imitation and Its Discontents. *Journal of Democracy* 29 (3): 117–128.
- Křen, Jan [2019]. *Čtvrt století střední Evropy. Visegrádské země v globálním příběhu let 1992–2017*. Praha: Karolinum.
- Levy, Alan [1991]. *Pražské peřeje*. Praha: Primus.
- Lyle, Douglas [1995]. *Pink tanks and velvet hangovers: an American in Prague*. Berkeley: Frog.
- Mašková, Tereza [2013]. „Západní“ cizinci v normalizačním Československu. Diplomová práce. Univerzita Karlova, Fakulta humanitních studií.
- Morgan, Craig A. [2009]. *Kladenské povídky = Kladno tales*. Montgomery, AL: E-Book Time.
- Mücke, Pavel [2009]. „Před oponou, za oponou...“ aneb Obraz cizinců a cizích zemí v paměti dělníků a příslušníků tzv. pracující inteligence Československa sedmdesátých a osmdesátých let 20. století. In. Vaněk, Miroslav (ed.). *Obyčejní lidé...?: pohled do života tzv. mlčící většiny: životopisná vyprávění příslušníků dělnických profesí a inteligence*. Praha: Academia, s. 162–211.
- Musil, Jiří [1992]. Czechoslovakia in the Middle of Transition. *Czechoslovak Sociological Review* 28: 5–21.
- Nešpor, Zdeněk R. [2002]. *Reemigranti a sociálně sdílené hodnoty: prolegomena k sociologickému studiu českých emigračních procesů 20. století se zvláštním zřetelem k západní reemigraci 90. let*. Praha: Sociologický ústav Akademie věd České republiky.
- Nešpor, Zdeněk R. [2003]. Dynamika silných sociálních vazeb na příkladu českých reemigrantů ze Západu v 90. letech 20. století. In. *Sociálně a národnostně smíšená rodina v českých zemích a ve střední Evropě od druhé poloviny 19. století do současnosti: sborník z mezinárodní vědecké konference konané ve dnech 21. a 22. října 2003 ve Slezském ústavu Slezského zemského muzea v Opavě*. Opava: Slezské zemské muzeum, Slezský ústav, s. 351–358.
- Nešpor, Zdeněk R. [2005a]. Reemigrace českých západních emigrantů v 90. letech 20. století z hlediska ekonomické sociologie. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review* 41 (1): 31–55.

- Nešpor, Zdeněk R. [2005b]. Sociální, pracovní a habitační aspekty reintegrace západních emigrantů do české společnosti. *Lidé města / Urban People* 7 (1): 1–32.
- Nnaji, Kristýna [2018]. *Zahraníční studenti v Československu v 70. a 80. letech*. Diplomová práce. Univerzita Karlova, Fakulta humanitních studií.
- Offe, Claus [1991]. Capitalism by Democratic Design? Democratic Theory Facing the Triple Transition in East Central Europe. *Social Research* 58 (4): 865–892.
- Olšáková, Doubravka [2007]. V krajině za zrcadlem Političtí emigranti v poúnorovém Československu a případ Aymonin. *Soudobé dějiny* 14 (4): 719–743.
- OECD [2022]. *Price level indices (indicator)* (online). Dostupné z: <<https://data.oecd.org/price/price-level-indices.htm#indicator-chart>> [cit. 28. 1. 2022].
- ONS [2017]. *New Earnings Survey (NES) – Age Group Gross Weekly and Hourly excluding Overtime data* [online]. Dostupné z: <<https://www.ons.gov.uk/employmentandlabourmarket/peopleinwork/earningsandworkinghours/adhocs/006810newarningsssurveynesagegroupgrossweeklyandhourlyexcludingovertime>> [cit. 28. 1. 2022].
- Prognosis* [1991–1994]. Praha: Prognosis.
- Prokop, Daniel [2019]. *Slepé skvrny: o chudobě, vzdělávání, populismu a dalších výzvách české společnosti*. Brno: Host.
- Rozhovor s A. A. [3. a 29. 3. 2021]. Nahrávka uložena v soukromém archivu autora.
- Rozhovor s D. L. [17. 12. 2020 a 24. 2. 2021]. Vlastní překlad autora. Nahrávka uložena v soukromém archivu autora.
- Rozhovor s D. S. [29. 6. 2021]. Vlastní překlad autora. Nahrávka uložena v soukromém archivu autora.
- Rozhovor s F. S. [24. 3. a 21. 4. 2021]. Nahrávka uložena v soukromém archivu autora.
- Rozhovor s G. D. [29. 9. 2021]. Vlastní překlad autora. Nahrávka uložena v soukromém archivu autora.
- Rozhovor s G. S. [26. 8. a 2. 10. 2020]. Vlastní překlad autora. Nahrávka uložena v soukromém archivu autora.
- Rozhovor s J. B. [6. 10. 2021]. Vlastní překlad autora. Nahrávka uložena v soukromém archivu autora.
- Rozhovor s M. G. [26. 8. 2021]. Vlastní překlad autora. Nahrávka uložena v soukromém archivu autora.
- Rozhovor s M. H. [5. a 15. 12. 2020]. Vlastní překlad autora. Nahrávka uložena v soukromém archivu autora.
- Rozhovor s V. H. [2. a 16. 3. 2021]. Vlastní překlad autora. Nahrávka uložena v soukromém archivu autora.
- Rozhovor s V. K. B. [14. 10. 2021]. Nahrávka uložena v soukromém archivu autora.
- Shleifer, Andrei – Treisman, Daniel [2014]. Normal Countries: The East 25 Years After Communism. *Foreign Affairs* 93 (6): 92–103.
- Schindler-Wisten, Petra [2009]. „Kdo neokradá stát, okradá rodinu“ – Rodina v komunistickém Československu. In: Vaněk, Miroslav (ed.). *Obyčejní lidé...?: pohled do života tzv. mlčící většiny: životopisná vyprávění příslušníků dělnických profesí a inteligence*. Praha: Academia, s. 357–397.
- Smith, Virginia [2011]. *Dějiny čistoty a osobní hygieny*. Praha: Academia.
- Skilling, H. Gordon [2001]. *Československo – můj druhý domov: paměti Kanadana*. Praha: Prostor.
- Sztompka, Piotr [1993]. Civilizational Incompetence: The Trap of Post-Communist Societies. *Zeitschrift für Soziologie* 22 (2): 85–95.
- Sztompka, Piotr [1996]. Looking back: The year 1989 as a cultural and civilizational break. *Communist and PostCommunist Studies* 29 (2): 115–129.
- Sztompka, Piotr [2000]. Cultural Trauma: The Other Face of Social Change. *European Journal of Social Theory* 3 (4): 449–466.
- The Prague Post* [1991–2013]. Praha: Prague Post.
- Ther, Philipp [2016]. *Nový pořádek na starém kontinentě: příběh neoliberální Evropy*. Praha: Libri.
- Todorova, Maria [2018]. The Trap of Backwardness: Modernity, Temporality and the Study of Eastern European Nationalism. In: *Scaling the Balkans: essays on Eastern European entanglements*. Leiden: Brill, s. 140–164.
- Vidomus, Petr [2017]. „Američan – a musí emigrovat do Československa!“. Škvoreckého jazzman Herbert Ward optikou zpráv FBI. *Soudobé dějiny* 24 (1–2): 164–206.
- Vaněk, Miroslav – Mücke, Pavel [2016]. *Velvet revolutions: an oral history of Czech society*. New York: Oxford University Press.

- Verdery, Katherine [2018]. *My life as a spy: investigations in a secret police file*. Durham: Duke University Press.
- Wilson, Paul R. – Machovec, Martin – Riedel, Jaroslav [2011]. *Bohemian rhapsodies: český underground, dissent, literatura a politika očima kanadského překladatele*. Praha: Torst.
- Wolff, Larry [1994]. *Inventing Eastern Europe: the map of civilization on the mind of the Enlightenment*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Zarycki, Tomasz [2016]. *Ideologies of Eastness in Central and Eastern Europe*. London: Routledge.

Tomáš Razím vystudoval magisterské obory Orální historie – soudobé dějiny na Fakultě humanitních studií a Západoevropská studia na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy. V současnosti na prvně jmenované fakultě studuje doktorský program Soudobé evropské kulturní dějiny. Zabývá se kulturním a společenským rozměrem postsocialistické transformace v každodenním životě v kontextu globálního dějinného vývoje.